

виховання та освіти дитини в індустріальній фазі досить значні, й період дитинства продовжується до 16, 18 і навіть 23 років. Необхідно врахувати, що між 18 і 23 роками молоді люди вже створюють власні сім'ї. В сучасній Росії середній показник не підвищується позначки 1,2 дітей у сім'ї, що свідчить про зменшення індустріального населення на 3-5% в рік.

Цікава статистика щодо демографічної ситуації в Україні. Кількість дітей та підлітків у державі і людей старшого віку приблизно однакова — близько 20—22 відсотки. Щоправда, в останні роки перша зменшується. Частка людей старшого віку відповідно збільшується. В Україні відчутно прогресують процеси зменшення народжуваності й “старіння народу”. Збільшується кількість утриманців. Зростає навантаження на людей працездатного віку... За даними на 1 січня 1998 р., питома вага молоді віком 15—28 років у загальній чисельності постійного населення України становила лише 19,7%, а її кількість сягала близько 10 млн. осіб. Це надзвичайно мало. Адже саме з молоддю пов'язується перспектива країни, народу і культури”. На початку ХХІ ст. дикими виявляються пропозиції, які в 1798 р. вніс Томас Роберт Малтус про регламентацію шлюбів, обмеження дітонародження, епідемії, війни, голодомор тощо. Але факт залишається фактом: демографічна ситуація стійка тільки при відповідній рівновазі між традиційною та індустріальною фазами розвитку.

І, нарешті, необхідно спинитися на сучасній георелігійній ситуації. На неї впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. До внутрішніх слід віднести наступні: логіка розвитку релігійного процесу; загальні тенденції розвитку релігійного життя за кожної окремої релігії; характер взаємодії та взаємовпливу релігій; характер впливу зовнішнього середовища, взаємодія з ним. Зовнішні чинники слід поділити на регіональні та глобальні. До регіональних належать: природні особливості території; історія розвитку та заселення території; демографічні характеристики населення та особливості розселення; урбанізація та міграції; етнічний склад населення; етнорелігійні групи, характер їх розселення; особливості природокористування; етногосподарські типи використання території; рівень соціально-економічного розвитку території. Серед глобальних чинників варто назвати міжнародне становище; геополітичну ситуацію в регіоні; тенденції в народонаселенні: демографічні, соціальні, етнічні, розселення, зайнятість та рівень життя; глобальні та регіональні екологічні проблеми.

Якщо поглянути на сучасну георелігійну ситуацію в Україні, то з'ясуємо, що домінуючим релігійним напрямом є християнство. Із загальної кількості релігійних організацій станом на 1 січня 1998 р. на громади послідовників християнства припадало 95%. Переважна більшість віруючих — православні. Греко-католицизм є другим впливовим християнським напрямом в Україні. На УГКЦ припадає 18,6% загальної кількості релігійних громад. Католицизм латинського обряду поширений головним чином серед польської меншини. Серед протестантських церков найбільшою є Всеукраїнський союз об'єднань християн-баптистів.

Виходячи з характеру конфесійної структури населення, регіональних етнокультурних традицій, особливостей розвитку, поширення та становлення окремих релігійних напрямів і течій у різних регіонах, Україну можна умовно поділити на 7 релігійно-географічних регіонів: 1) Волинський регіон (Волинська, Рівненська, північ Тернопільської області). Домінуючим напрямом є православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 2) Галицький регіон (Львівська, Івано-Франківська, частина Тернопільської області). Цілковите переважання католицизму, особливо греко-католицизму. Серед православних церков найбільший вплив мають УАПЦ та УПЦ-КП; 3) Закарпатський регіон (УПЦ, УГКЦ, Римська католицька церква, Свідки Єгови, реформати); 4) Подільсько-Буковинський регіон (Хмельницька, Вінницька, Чернівецька області). Переважають УПЦ і УПЦ-КП; 5) Центральний регіон (Київська, Житомирська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська та Кіровоградська області). Переважає православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 6) Південно-Східний регіон (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька та Луганська області). В регіоні домінує УПЦ; 7) Південний регіон (Одеська, Херсонська, Миколаївська області та Республіка Крим). Переважає УПЦ. Георелігійна та конфесійна ситуація в Україні характеризуються складністю, динамічністю та мозаїчністю, які відбивають напруженість сучасного релігійного процесу.

5.2.2. Основні закони геополітики

До класичних законів геополітики належать: 1) *закон фундаментального дуалізму*; 2) *закон посилення фактору простору в людській історії*; 3) *закон синтезу суші і моря*.

Закон фундаментального дуалізму. Він проявляється в географічній будові планети і в історичній типології цивілізацій. Цей дуалізм полягає у протиборстві *телурократії* (“сухопутної могутності”) та *таласократії* (“морської могутності”). Держави телурократії в давнину — стародавні Спарта і Рим, які були представниками військово-авторитарної цивілізації. Відомі центри торговельної цивілізації — стародавні Афіни і Карфаген — типові зразки таласократії.

Для телурократії характерні чітко визначені кордони, фіксований простір, способи життєдіяльності населення, стабільність, що проявляється в осілості, консерватизмі, стійких моральних нормах і юридичних законах, яким підпорядковується все населення. Для мешканців телурократичної держави притаманне почуття колективізму на противагу індивідуалізму, збагаченню, духу підприємливості. Таласократія, навпаки, є більш динамічною і прихильною до технічного прогресу. Індивідуум, який перебуває серед водної стихії, може вижити тільки в екстремальних умовах. Доволі часто йому доводиться ризикувати життям, приймати нестандартні рішення. Такий тип людей досить вільно ставиться до встановлених юридичних норм, не вважаючи їх за обов'язкові, адже переважну частину свого життя він перебуває в морі, де діють закони морської стихії. Жителі моря, на відміну від мешканців суші, розвиваються активніше, легко приймають і відмовляються від певних моральних і культурних цінностей, завжди прагнуть йти вперед, не зупиняючись перед труднощами на своєму шляху.

Отже, згідно з цим законом геополітики, упродовж усієї історії людства протистоять між собою континент і море, континентальна і морська потуги. Це приводить до того, що дві стихії — земля і вода символізують два способи буття людей, формують у них два типові види поведінки. Аналізуючи схему Х. Макіндера, Р. Арон цілком справедливо підмітив: “З вивчення минулого Макіндер виділив дві ідеї, які досі уявляються значущими в контексті ХХ сторіччя. Перша, більш очевидна, але, мабуть, менш відома, полягає в тому, що в битві проти морської потуги чи потуги континентальної неблаганний закон кількості відіграє однакову роль. Морська держава не виживе, попри високу якість свого флоту та своїх моряків, якщо вона опиниться віч-на-віч із супротивником, що володітиме набагато більшими матеріальними і людськими ресурсами. Другим уроком, ще очевиднішим, є те, що морську державу можна перемогти не тільки з моря, а й із суходолу. Коли континентальна держава заволодіє всіма сухопутними базами, місця для морської держави більше не залишиться. Море перетворюється на море закрите, підкорене земній імперії, яка більше не має потреби у флоті... Британська імперія може бути зруйнована, доходить висновку Макіндер, або в тому випадку, коли якась континентальна держава нагромадить ресурси, які значно переважатимуть британські, або якщо мережа британських баз, побудованих на островках або на півостровах навколо Євразійського материка, буде зруйнована або окупована ударами, завданими із суходолу”. Безперечно, має рацію Р. Арон, підсумовуючи: “Сьогодні, коли наземна мобільність досягла величезного поступу, центральна земля має всі можливості заволодіти ресурсами, матеріальними і людськими, необхідними для підкорення всього світу”.

Закон посилення фактору простору в людській історії. До моменту кінцевої перемоги США в холодній війні геополітичний дуалізм розвивався в раніше заданому напрямі — таласократія і телурократія вели жорстоку боротьбу за простір, посилюючись у економічному та військово-політичному плані. Ця боротьба тривала з перемінним успіхом як таласократії, так і телурократії. Починаючи з епохи великих географічних відкриттів зростав вплив таласократії. Алфред Тайер Мехен вважав, що на морську силу націй впливали такі чинники, як географічне становище, фізична побудова, включаючи сюди природну продуктивність і клімат, розміри території, чисельність народонаселення, характер народу та уряду. Доказом переваги таласократії було створення великих колоніальних імперій, передовсім англійської. На думку А. Мехена, причина цьому “лежить головним чином в двох рисах національного характеру. По-перше, англійський колоніст невимушено і охоче поселяється на новому місці..., по-друге, він відразу й інстинктивно починає піклуватися розвитком ресурсів своєї нової країни в найширшому сенсі”. В середині ХХ ст. головним центром таласократії стали США, а телурократію ототожнювали з Радянським Союзом. Між двома супердержавами точилася жорстока боротьба в різних сферах, передусім в озброєнні та космосі. Достатньо пригадати “зоряні війни”, щоб побачити, до яких масштабів дійшло це протистояння. З розпадом СРСР та світової системи соціалізму дво полюсний світ припинив існування, призвівши до гегемонії США. З приводу цього П.Кальвокорессі висловив цікаві міркування: “З одного боку, закінчення холодної війни означало перемогу капіталізму над комунізмом і залишило

капіталізм без суперника. Але, з другого — капіталізм торжествував, будучи не зовсім здоровим, а роль Сполучених Штатів у світовій капіталістичній системі з середини 70-х років ставала все більш невизначеною... Хоча, на думку громадськості, капіталізм переміг комунізм під керівництвом Америки, Сполучені Штати, очевидно, перебували в небезпечному становищі невизначеності щодо правління сучасною капіталістичною системою — як своєю власною, так і міжнародною”.

Під впливом цієї події американський вчений Френсіс Фукуяма опублікував у 1989 р. резонансну статтю “Кінець історії?”, в якій пророкував торжество демократії, відсутність силових методів вирішення суперечок в світі, а також збройних конфліктів. Однак виникнення конфліктних зон в колишній невинній Європі, безліч локальних війн у різних регіонах, посилення міжнародного тероризму доводило, що до цілковитого спокою ще надто далеко. Реакція на ці події знайшла своє відображення у статті, а згодом книзі американського дослідника Самуеля Гапінгтона “Зіткнення цивілізацій”, в якій автор зайняв позицію, цілком протилежну тій, якої притримувався Ф. Фукуяма. Отже, для кожної геополітичної епохи були характерні свої домінуючі форми геополітичного протиборства. Приблизно до середини ХХ ст. основною формою вирішення державами своїх геополітичних завдань слугувало використання воєнної сили для досягнення територіальної експансії та встановлення режиму прямого (безпосереднього) контролю над ділянками території. В подальшому із зростанням промислових та інформаційних технологій, появою зброї масового знищення, глобалізацією економічних відносин відбулися диференціація геополітичного протиборства, виділення в його системі нових форм, зміна домінуючого елементу. Провідні держави все рідше звертаються до традиційних форм контролю над простором, і, як наслідок, пряма військова агресія з метою захоплення і утримання територій перестас вважатися ефективним засобом геополітичної експансії.

Теоретичні проблеми сучасного геополітичного протиборства ретельно проаналізував сучасний російський вчений Леонід Івашов. Воно є різноманітним за своїми формами: *цивілізаційним, формаційним (соціально-економічним), інформаційним, військово-стратегічним (геостратегічним)*. *Формаційне протиборство* являє собою боротьбу між геополітичними суб'єктами за досягнення більш значних соціально-економічних показників, встановлення режиму міжнародного співробітництва на основі власних моделей політичного і економічного розвитку. *Цивілізаційне протиборство* охоплює сферу боротьби між геополітичними суб'єктами за реалізацію національних цінностей і духовних потреб суперетнічних співтовариств із врахуванням культурно-історичних і національно-релігійних традицій. *Військово-стратегічний компонент* глобального геополітичного протиборства має прямий стосунок до сфери зіткнення національних інтересів двох чи більше геополітичних суб'єктів у процесі реалізації їх намірів захистити власний суверенітет чи досягти політичних цілей з використанням військової сили. *Інформаційне протиборство* є сукупністю відносин інформаційного захисту та суперництва різних геополітичних суб'єктів. Незважаючи на те, що в сучасних умовах, на порозі ХХІ ст., система міжнародних відносин зазнає значних змін, незалежні держави залишаються фундаментальними елементами міжнародної системи, і кожна з них намагається захищати свою незалежність, забезпечувати національну безпеку.

Аналізуючи дію закону посилення фактору простору в сучасних умовах, російський політолог А. Дугін пропонує чотири варіанти подальшого розвитку: 1) перемога таласократії цілком відмінює цивілізацію телурократії; 2) перемога таласократії завершує цикл протистояння двох цивілізацій, але не розповсюджує свою модель на весь світ; 3) поразка телурократії — явище тимчасове, бо Євразія ще повернеться до своєї континентальної місії, але в новій формі; 4) перемога телурократії, яка переносить свою модель на всю планету (для прикладу наводяться ідеї “світової революції” та “планетарне панування Третього рейху”).

Закон синтезу суші і моря — третій класичний закон геополітики. Йдеться про одне з ключових понять геополітики — “берегову зону”, або “*Rimland*” — фрагмент таласократії чи телурократії. Хоча “берегова зона” згадувалася багатьма вченими, однак дане поняття до наукового обігу вперше ввів американський учений Ніколас Спайкмен (1893—1943). На його думку, саме “*Rimland*”, а не “*Heartland*”, як твердив Х. Макіндер, являє собою ключ до світового панування. Від нього надходять імпульси до простору, який іменують “*Heartland*”, отже “той, хто домінує ним, той домінує над Євразією, тримає долі світу в своїх руках”. А. Дугін називає “*Rimland*” “ключовою категорією”, “островом і кораблем”, “прикордонною зоною” тощо. Більш розвинув ідею “берегової зони” геополітик Володимир Дергачов,

запропонувавши концепцію рубіжної комунікації. Йдеться про більш широке поняття контактної зони в системі “Море — Коустленд (“Rimland”) — Континент (“Heartland”)”. Через цю “берегову зону”, яка пов’язує між собою море і сушу, відбувалися не тільки вторгнення завойовників з моря, але й різноманітні контакти — геополітичні, гео економічні, гео екологічні, соціокультурні тощо. В. Дергачов вводить поняття МОРЕМАР — берегову зону морів і океанів — головний геополітичний плацдарм. Із поглибленням міжнародного поділу праці, тенденціями глобалізації та регіоналізму “берегова зона” стає “зоною життєвих інтересів” окремих держав. Поряд з МОРЕМАРОМ В. Дергачов говорить про ЕВРАМАР — важливий “двигун” духовного прогресу людства, який, на його думку, може стати бар’єром проти “морської стихії” відкритого суспільства і вестернізації. Зрозуміло, що під “відкритим суспільством” і “вестернізацією” В.Дергачов має на увазі США, які постійно втручаються у внутрішні справи незалежних держав.

5.2.3. Категорії геополітики

Категорії геополітики, на нашу думку, можна умовно поділити на спеціальні, тобто ті, якими оперують виключно геополітики, та категорії, які використовуються й іншими науками — міжнародним правом, конфліктологією тощо. Серед багатьох категорій геополітики основною вважається *контроль над простором*. Територія, яку контролює чи намагається контролювати держава, характеризується насамперед ступенем освоєності центром та рівнем розвитку їх зв’язків. Часто вживають поняття *геостратегічний простір* — світовий простір, який включає поверхню земної кулі та прилягаючий до неї повітряно-космічний простір, де можуть виділятися райони (регіони, зони) життєво важливих національних інтересів тієї чи іншої держави, а також розміщуватися і функціонувати угруповання військ (сил) по їх захисту і вирішенню інших зовнішньополітичних завдань.

Простір, який контролюється державою чи союзом держав, найчастіше називають *геополітичним полем*. Сучасні дослідники розрізняють ендемічне поле — простір, який контролюється державою тривалий час, і який визнається сусідами; прикордонне — територія, яка перебуває під контролем даної держави, але недостатньо освоєна в демографічному, економічному та політичному плані; перехресне — простір, на який претендують кілька суміжних держав; тотальне — безперервний простір; геополітична опорна точка — місце (територія), яка перебуває поза тотальним полем, контролюється якою-небудь державою, але комунікації до цієї території належать іншій чи іншим державам; метаполе — простір, який одночасно освоюють декілька держав.

Основним принципом геополітики є *геополітичний дуалізм*, який вважає двигуном історичного процесу протиборство телурократії (суші) та таласократії (моря). Цій боротьбі протиставляється *мондіалізм* — особлива ідеологія, яка пропонує злиття всіх держав і народів у єдине планетарне утворення з виникненням Світового Уряду, знищенням расових, релігійних, етнічних, національних та культурних кордонів. А поки до цього ще не дійшло, геополітики розрізняють *біполярний світ* — двополярність (наприклад, протиборство двох супердержав — СРСР і США) та *багатополярний* — виключно теоретична концепція, яка пропонує співіснування кількох великих просторів. Не виключається й *однополярний світ* — геополітична модель, згідно з якою існує єдиний домінуючий полюс. Нерідко західні сили, представлені США і НАТО, геополітики називають *атлантизмом*. Існує також поняття *неоатлантизму* — сучасної версії атлантизму, яка заперечує мондіалізм. Його прихильники пророкують замість єдиного світу зіткнення цивілізацій. З атлантизмом переплітається так звана *стратегія анаконди* — геополітична лінія атлантизму, спрямована на відторгнення від Євразії максимально значної частини берегових територій. Специфічними теоретичними поняттями геополітики є *внутрішній півмісяць* — берегові території Євразії; *зовнішній півмісяць* — сукупність територій, що входять до зони впливу таласократії; *внутрішнє море* — водний простір всередині телурократії (суші); *внутрішній океан* — те ж саме, однак у планетарному масштабі; *heartland* — серцевина землі, “географічна вісь історії” за Х. Макіндером; *rimland* — “берегові землі” за Х. Макіндером.

Сучасні геополітики також вживають терміни “геополітична ситуація”, “геополітичне оточення”, “геополітичне становище”. Під *геополітичною ситуацією* розуміють сукупність географічних, політичних, воєнних, економічних та інших факторів, які визначають стан і перспективи розвитку взаємовідносин держав у конкретному регіоні чи в світі у цілому. Під